

КРИМ ЯК МІСЦЕ ПАМ'ЯТІ

Проаналізовано моделі пам'яті про Крим та їх вплив на соціокультурне та суспільно-політичне становище в АР Крим.

Ключові слова: «історична кривда», Російська імперія, Кримське ханство, історична пам'ять, політика пам'яті, кримські татари, тріумф, трагедія, травма.

На географічній та політичній карті сучасної України Крим є особливим регіоном. Окремий статус півострову – Автономна республіка Крим – у складі унітарної держави, лише підкреслює специфічність цієї адміністративно-територіальної одиниці.

Крим як географічна територія, перехрестя історичних, політичних і соціокультурних впливів, ареал міжцивілізаційного симбіозу та геополітична реальність завжди привертала увагу дослідників. Складна історія Кримського півострову, який упродовж тривалого часу був місцем зіткнення й діалогу різних народів, культур і цивілізацій, спричинила формування окремого кримського соціокультурного ареалу. Свої корективи у творення кримської спільноти вносять й процеси репатріації депортованих з Криму у 1944 р. сталінським режимом татар та їх інтеграції до українського суспільства, а також геополітичні чинники. З огляду на це, важко не погодитися з думкою автора книги «Історія Чорного моря» Чарльза Кінга, що «Кримський півострів – постійний головний біль українського уряду: російськомовне населення, присутність російського Чорноморського флоту, невлаштована й незадоволена татарська меншина заважають консолідації нової української держави» [33].

На сучасному етапі розвитку історичної науки дослідники все активніше залучають до методологічного інструментарію новаторські міждисциплінарні підходи, що дають змогу по-новому інтерпретувати різні сфери буття тогочасного суспільства. Зокрема, одним із перспективних напрямків є вивчення феномену історичної пам'яті та її соціальних функцій.

З огляду на це, предметом нашої статті є дослідження формування про/російської та кримськотатарської моделей пам'яті про Крим, їх соціокультурні репрезентації та вплив на суспільно-політичне становище в Криму. Зауважимо, що існують й інші моделі пам'яті про Крим (наприклад, турецька, грецька та інші, носіями яких є представники багатьох народів, які населяли або населяють півострів і в їх історичній свідомості кримські сюжети посідають помітне місце), проте, на нашу думку, найбільш репрезентативними є саме про/російська та кримськотатарська моделі. Щодо власне української (не як складової російської) моделі пам'яті про Крим, то вона є предметом окремого майбутнього дослідження.

Формування у правлячого прошарку російського соціуму історичної пам'яті (згодом або ж паралельно трансльованої за допомогою каналів вербального та невербального характеру на широкі верстви суспільства) про досвід російсько-кримських стосунків, зокрема, ідеї «історичної кривди» як системоутворюючої складової пам'яті про кримських татар,

сягає своїми витокami часів Московського князівства. У другій половині XVII ст. з'являється текст з ідеєю завоювання Криму авторства хорватського (в літературі вказується також і сербське походження) інтелектуала Юрія Крижанича. Вчений, який з кінця 1650-х рр. перебував у Московії при дворі Олексія Михайловича, так обґрунтовує «справедливість» завоювання Криму: «Тем более, *справедливую причину войны* (тут і далі курсив наш – авт.) мы имеем относительно тех магометан, кои учинили нам народныя обиды; таковы суть наипаче крымцы, кои целые века не перестают обижать сие государство (тобто Московію – авт.). ... Поэтому мы можем надеяться и должны молить Господа, чтобы Он дал полное одоление на татар, и чтобы мы могли прогнать из *Крыма обихих всего света мучителей и разбойников*» [2, с. 74–75]. В цитованому тексті вперше серед такого виду пам'яток з'являється теза про «історичну кривду» кримців Московській державі як справедливую причину до війни, а також ідея месіанства «третього Риму» у звільненні християнської цивілізації від татарської небезпеки.

В липні 1762 р., одразу після сходження Єкатерини II на російський престол, імператриці було подано доповідь про значення Кримського півострова для імперії. «Доклад «О Малой Татарии» містив головні ідеї кримського плану вже згадуваного Крижанича: «Они (татари – авт.) ... приключали *России чувствительный вред и обиды* (курсив наш – авт.) частыми набегами, пленением многих тысяч жителей, отгоном скота и грабежем имения из областей Российских...» [28, с. 190–191].

Вірогідно, в ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр. з'являється проект завоювання Криму, відомий під назвою «Рассуждение одного Российского патриота о бывших с Татарами делах и войнах, и способах к прекращению оных навсегда». У преамбулі документа робиться наголос на історичній ворожості татар Росії: «...Татары из всех наших неприятелей для нас были наипоопаснейшие и вреднейшие, да и впредь еще быть могут, естли совсем не будут отняты у них к тому способы» [10, арк. 1–1 зв.]. Отже, формується певна політико-ідеологічна традиція «історичного кривдження» татарами Росії, запропонована Ю. Крижаничем, що набуває форм культурної пам'яті з властивими їй соціальними функціями.

Закономірною в контексті підготовки до майбутньої анексії Кримського ханства була поява історико-політичного твору «Картина или краткое известие о Российских с татарами войнах и делах, наченшихся в половине десятого века и почти безпрерывно чрез восемьсот лет продолжающихся» (1776 р.) авторства єкатерининського статс-секретаря О. Безбородька. Зміст записки складає огляд русько-татарських відносин протягом X–XVIII ст. через призму деструктивної ролі Кримського ханства в історії України та Росії з виробленням шляхів остаточної ліквідації кримської загрози [8, с. 339–370].

8 (19) квітня 1783 р. Єкатерина II підписала маніфест «О принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны под Российскую Державу» [22, т. XXI, с. 897–898]. Щоб «исторгнуть все поводы к распрям, за Татар произойти могущие», а також «не меньше же и в замену и удовлетворение убытков Наших решились мы взять под державу Нашу полуостров Крымский, остров Таман и всю Кубанскую сторону» [22, т. XXI, с. 898].

З часу анексії кримського ханства можемо говорити про конструювання «нової» історичної пам'яті та формування російською владою власної концепції політики пам'яті для кримського ареалу. В цьому контексті про-

мовистою є сама назва згаданого маніфесту: «О принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны под Российскую Державу». Як бачимо, жодної згадки про Кримське ханство, лише перелік географічних територій: вербальна символіка, як і будь-яка інша, що асоціювалася з ханським періодом історії Криму, ліквідувалася. З іншого боку, традиційний, зрозумілий і віками усталений плин історії для кримських татар кардинально змінювався: вони оголошувалися новими підданими російської імператриці й мали запрягтися у вірності. Особи, які відмовлялися присягти, повинні були в примусовому порядку залишити півострів і вийти «вне границ» імперії [3, с. 244–246].

Навернення нових підданих під імператорську руку можемо розглядати як один із заходів в системі символічних практик імперії в щойно приєднаному краї. Присягу вирішено було приймати в таборі, розташованому на кругосхилій скелі Ак-Кая (Біла гора), що знаходилася в трьох кілометрах від Карасубазара. Це місце для прийняття присяги було обране не випадково: воно мало стати символом «історичної помсти» Росії кримським татарам за всі кривди – за легендою, з цієї скелі кримці скидали в прірву руських бранців [24, с. 302].

Приведення до присяги на вірність імператорському дому переважної більшості кримського населення було спробою інтеграції татарського суспільства до етносоціальної структури імперії. Більше того, вона була наріжним каменем у новій конструкції імперської політики пам'яті для Криму.

В контексті формування нової політики пам'яті варто розглядати й масштабні перейменування кримських топонімів російською владою після приєднання півострова: ліквідацію старих татарських назв та закріплення нових назв, переважно грецького походження. Як вказують сучасні дослідники, топонімічну політику держави поряд із зведенням пам'ятників, святкуванням історичних дат тощо можна включити до переліку дієвих методів «націоналізації мас», в результаті чого стирається одна пам'ять та закріплюється інша [27, с. 320]. Власне як знищення старої, «незручної» історичної пам'яті та формування нової імперської історичної пам'яті кримського регіону (з надто очевидним впливом так званого «грецького проекту») сприймали практику топонімічних перейменувань навіть її сучасники: «Но чтоб более поразить умы блистательностью деяний великия Екатерины, чтоб отрясть и истребить воспоминание о варварах... в покоренном полуострове возобновлены древние именованія: Крым наречен Тавридою, близ развалин, где существовал древний Херсонес, из самых тех груд камней при Ахтиярской гавани возник Севастополь, Ахт Мечет назван Симферополь, Кафа Феодосией, Козлов Евпаторией, Еникале Пентикапеум, Тамань Фанагорией и проч. ... Словом, новый свет прорисал в древнем Понтийском царстве... и беспрепятственно первый шаг сделан к очищению Европы от Магометан и к покорению Стамбула» [цит. за: 27, с. 320].

Указом Єкатерини II від 2 (13) лютого 1784 р. проголошувалося утворення Таврійської області, яка в адміністративно-територіальному відношенні охоплювала територію колишнього Кримського ханства. А відповідно до указу від 8 (19) лютого «О составлении Таврической области из 7 уездов и об открытии присутственных мест в оных городах», Таврійська область мала бути поділена на повіти: Симферопольський, Левкопольський, Євпаторійський, Перекопський, Дніпровський, Мелітопольський і Фанагорійський, з яких перші 4 повіти склали власне Крим [22, т. XXII, с. 17–18, 20]. Невдовзі Крим отримав і зовнішні ознаки володіння Російської

імперії. 8 (19) березня 1784 р. було затверджено імперську символіку нової територіально-адміністративної одиниці, яка мала засвідчити пряму споконвічну спадковість належності півострова російському скіпетру. На гербі Таврійської області розміщувався на золотому полі імперський двоголовий орел, в центрі якого на блакитному полі було зображено золотий восьмипроменевий хрест, символ того, «что крещение во всей России чрез Херсонес произошло» та історичного правонаступництва Російської імперії від її попередниці, імперії Візантійської [22, т. XXII, с. 69].

Паралельно зі «стиранням» символічних аспектів історичної пам'яті кримських татар та заміною їх імперськими, реалізувалася політика зміни етнодемографічних акцентів в населенні Криму шляхом форсованого заселення та колонізації півострова немусульманським елементом, основу якого склали українці та росіяни.

Без перебільшення знаковою подією в процесі інкорпорації Криму до Російської імперії за своїм політичним та ідеологічно-пропагандистським змістом, зокрема й в контексті конструювання нової концепції історичної пам'яті, стала здійснена в 1787 р. подорож імператриці Єкатерини II до південного краю імперії.

Про урочистість та особливу ментально-ідеологічну атмосферу монаршого «шествія» свідчили не лише численні бали, зустрічі імператриці з вірнопідданим людом, а й помітна активізація суспільно-політичного життя. Особливо яскраво це проявилось під час тривалого перебування Єкатерини II в Києві: фактично, київські аудієнції імператриці перетворилися у неформальний міжнародний конгрес, на якому піднімалися актуальні проблеми європейської політики, зокрема, східне та польське питання [21, с. 131]. Цікавою є згадка учасника цього форуму, поляка Хршонщевського, яка засвідчує головне спрямування й очевидні результати «нової» політики пам'яті щодо Криму: «...Епископ Нарушевич... за сочинение поднесенное Екатерине под заглавием: *Описание Тавриды* (курсив наш – авт.)» [16, с. 943], отримав дорогою перстень, крест и 500 червонцев пожизненной пенсии...

Проте апогеєм монаршого «шествія» безумовно було відвідання російською монархиною нещодавно завойованого, загадкового і майже невідомого Криму.

18 (29) травня 1787 р. імператорський кортеж перетнув кордони Таврійської області [15, с. 72–73], наступного дня зупинившись у Перекопі. На воротах його, за наказом Потьомкіна, було зроблено символічний напис: «Преддослала страх и привнесла мир» [32, с. 31], присвячений завойовниці Криму.

В'їзд Єкатерини II до Бахчисараю, столиці кримських ханів, за своїм ідеологічним і символічним значенням був, безсумнівно, головною подією у кримському вояжі монархині. Закономірно, що резиденцією імператриці став ханський палац [26, с. 211]. А у Феодосії Єкатерина II та австрійський імператор Іосиф II, який приєднався до «шествія» поблизу Кайдаків, відвідали монетний двір, заснований ще за часів ханства. Спеціально для двох монархів тут були відчеканені пам'ятні монети [15, с. 81–83]: російський уряд цілеспрямовано конструював імперську ідентичність та історичну пам'ять Криму.

Єкатерина II була дуже задоволена подорожжю: на визнання особливих заслуг Г. Потьомкіна Сенату було наказано «заготовить похвальную грамоту с означением подвигов Генерал-Фельдмаршала князя Потемкіна в присоединении *Тавриды* (тут і далі курсив наш – авт.) к Империи

Российской, в успешном заведении хозяйственной части и населения Губернии Екатеринославской, в строении городов и в умножении морских сил на Черном море, с прибавлением ему именованна *Таврическаго*» [15, с. 92–93].

Таким чином феномен «історичної кривди» справив дійсно значний вплив на формування антиатарського дискурсу історичної пам'яті у російському соціумі. Починаючи від «кримських» міркувань Ю. Крижанича й до твору О. Безбородька «Картина или краткое известие о Российских с татарами войнах и делах...» ця ідея стає лейтмотивом всього історичного досвіду російсько-кримських зносин. В концепції зовнішньої політики Московського князівства й згодом Російської держави XVII–XVIII ст. щодо кримського питання вплив цього феномену був домінуючим. Логічним й закономірним видається той факт, що сатисфакція за «історичну кривду» була зрозумілою й відповідала російським суспільним інтенціям, а також прийнятним дипломатичним приводом для просування Російської імперії як «оборонця» руських земель від татарських «хижаків» на південь та подальшої колонізації всього Північного Причорномор'я. Можемо також говорити про помітний вплив «історичної кривди» як деякої ментальної преамбули у формуванні нової політики пам'яті після анексії Кримського ханства Російською імперією.

Основні концепти російської моделі пам'яті про Крим в трансформованому вигляді знайшли відображення в суспільно-політичному дискурсі. Для прикладу наведемо цитату з книги російського автора, який у 1895 р. (з часу анексії Кримського ханства минуло вже понад 100 р.!), без будь-яких докорів сумління, писав: «До 1783 года Южный берег, был населен исключительно татарами, которые ничем не занимались, а в свободное время и в моменты пробуждения энергии резали, вместе с турками, своими созеренками, христиан (тут і далі курсив наш – авт.). ... Турок мы выгнали, татары стали выселяться сами, к сожалению, слишком медленно. ... Недалеко то время, когда Южный берег, совершенно очищенный от татар, превратится в сплошной благоустроенный парк и бесценный виноградник» [14, с. 263].

Паралельно формувалася й новий меморіальний ландшафт: в ході комеморативних заходів, пов'язаних з відзначенням річниць «приєднання» Криму до Росії та подорожі Єкатери́ни II до Південного краю імперії, насамперед ювілейних, впродовж 1890–1900 рр. в Сімферополі та Одесі було встановлено відповідні пам'ятні скульптурні композиції (з установленням радянської влади були демонтовані).

Очевидно, апріорі упереджене і ксенофобське сприйняття кримських татар як провідний концепт історичної пам'яті про цей народ, культивованої у різних формах (як у суспільному дискурсі на прикладі наведеної вище цитати, так і в неpubлічному поширенні стереотипних уявлень про татар – «кривдників християнської цивілізації») пізніше відіграло не останню роль у мотивації прийняття сумнівної таємної постанови Державного Комітету Оборони СРСР № 5859 сс «Про кримських татар» від 11 травня 1944 р.

У преамбулі документу вказувалося, що «у період Вітчизняної війни багато кримських татар зрадили Батьківщину, дезертирували з частин Червоної Армії, що обороняли Крим і переходили на сторону противника, вступали до сформованих німцями добровольчих татарських військових частин, що боролися проти Червоної армії; в період окупації Криму німецько-фашистськими військами, беручи участь у німецьких каральних загонах, кримські татари особливо відзначалися своїми звірчими розпра-

вами над радянськими партизанами, а також допомагали німецьким окупантам у справі організації насильницького вивезення радянських громадян до німецького рабства й масового винищення радянських людей». Окрім цього, кримські татари звинувачувалися також у «переслідуванні та утисках нетатарського населення Криму» та «роботі з підготовки насильницького відторгнення Криму за допомогою німецьких збройних сил». «Враховуючи вищевикладене», вказувалося у резолютивній частині постанови, «Державний Комітет Оборони постановляє:

1. Всіх татар виселити з території Криму та поселити їх на постійне місце проживання як спецпоселенців в районах Узбецької РСР. Виселення покласти на НКВС СРСР. Зобов'язати НКВС СРСР (т. Берія) виселення кримських татар завершити до 1 червня 1944 р.» [23].

Цитований текст підштовхує до проведення аналогій з аналізованими вище пам'ятками російської суспільно-політичної думки другої половини XVII–XVIII ст.: «звірячі розправи над радянськими партизанами» перекликаються з «ріками крові християнського населення» та «чувствительным вредом и обидами» від «общих всего света мучителей и разбойников», а допомогу татар в «насильницькому вивезенні радянських громадян до німецького рабства» можна розцінювати як своєрідне «відновлення татарських набігів» на материк за ясиром для невірничих ринків Османської імперії та Європи. Новими елементами у, як бачимо, вже «традиційному/стандартному» обвинувачувальному вироку кримським татарам була «зрада Батьківщині» (тобто СРСР) та участь в підготовці до «насильницького відторгнення Криму» (що могло бути інтерпретовано як націоналізм/сепаратизм).

Депортація кримських татар 1944 р. за мотивацією, підготовкою та своїми масштабами дійсно була безпрецедентною акцією радянського режиму щодо цілого народу, проте вона не була першим виселенням мешканців Криму: локальних депортацій місцевого населення Кримський півострів зазнав ще наприкінці XVIII ст. в ході кампанії анексії та подальшої інкорпорації Кримського ханства Російською імперією. Зокрема, 1778 р. під керівництвом О. Суворова відбулося переселення понад 30 тисяч кримських християн до Азовської імперії [13, арк. 1]. Під час подорожі Єкатерини II до Криму у 1787 р. деякі татари звернулися до імператриці для отримання дозволу на виїзд до Туреччини [9, арк. 2 зв.]. Це «віроломство» обурило імператрицю і Г. Потьомкіна: на виконання розпорядження останнього 31 травня 1787 р. правитель Таврійської області В. Коховський наказав Таврійському обласному правлінню: «...Отыскавшиеся ныне ... просители о увольнении их за границу не могут признаны быть инако, как *вероломцами* (тут і далі курсив наш – авт.), и *нарушителями данной* (Єкатерині II у 1783 р. – авт.) *клятвы*. И для того по повелению его светлости ... князя Григория Александровича Потемкина, велено всех оных татар ... *яко не достойных подданных* ... выгнать из пределов Таврической области и обнародовать оное повеление по всем местам сия области...» [12, арк. 1–1 зв.]. В результаті кілька тисяч татар були вислані з Криму, а їх майно забрано до казни [9, арк. 2 зв.]. Відзначимо й ще один маловідомий факт. Відразу після візиту імператриці з'явився проект цілковитої депортації татарського населення з Криму. За наказом Г. Потьомкіна до Казані виїхав Ібраїмович для огляду незаселених земель, куди згодом планувалося депортувати кримських татар. Проте реалізація цього злочинного плану перешкодила війна з Туреччиною [9, арк. 3].

В ході російсько-турецької війни 1787–1791 рр. «сумнівні», на думку російської адміністрації Криму, мурзи і мулли мали бути «визвані из области (Таврійської – *авт.*) во внутренния губернии» [11, арк. 1–2]. Існують також дані про переселення кримською владою південнобережного татарського населення на початку січня 1788 р. Причому ця акція здійснювалася за участі дояльних кримських мурз, і хоча «переселяемым оказывается возможное уважение и пособие, со всем тем огорчены они приметно» [11, арк. 2 зв.]. Таким чином, переселення відбувалося в примусовому порядку. На жаль, з цитованого документа не ясно, куди саме переселяли південнобережних татар.

Крім того, як свідчить цей документ, існували й плани цілковитої депортації татарського населення, котре мешкало на південному узбережжі Криму, від Балаклави до Феодосії включно. Їх передбачалося розселити по грецьких поселеннях Мелітопольського повіту, тобто в місцях розселення кримських християн, депортованих сюди з Криму ще в 1778 р. Мотивація була проста і суто прагматична: «Из сего последует сугубая польза, – вказувалося в пропозиціях кримського чиновника. – 1-е. Что выводимые отсель зная почти все греческой язык, а мариупольские греки татарской скоро могут ознакомятся, со временем породнятся принять наш закон и зделаться добрыми подданными; 2-е. Что оставляемые ими здесь прекраснейшие места заняты быть могут трудолюбивейшими людьми. Казалось бы, что сие есть самое удобнейшее время очистить драгоценные места, занимаемые ныне *строптивым и нерадивым народом*» (курсив наш – *авт.*) [11, арк. 2 зв.]. Про реалізацію цих депортаційних планів інших даних знайти не вдалося.

Таким чином, одним із провідних мотиваційних чинників депортаційних акцій, вочевидь, була історична пам'ять російського суспільства з яскраво маркованим архетипом ксенофобного сприйняття татарського населення (в широкому контексті парадигми «Свій–Чужий»), яке включало такі негативні історичні стереотипи та міфологеми як «сумнівність», «віроломність», «підступність», «кровожерливість», «дикість» або «нецивілізованість» кримських татар.

Аналізуючи пам'ять про Крим та її основні моделі, насамперед маємо на увазі «кримські» сюжети історичної свідомості двох соціокультурних спільнот: російської (або ж проросійської) та татарської (кримськотатарської). Для їх ідентифікації скористаємося аналітичною доповіддю «Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації», підготовленої Українським Центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова в рамках спільного проекту з Інститутом Європи Університету Базеля за підтримки Державного секретаріату з питань освіти і досліджень Швейцарської конфедерації [17].

Як свідчать результати дослідження Центру Разумкова, переважна більшість представників етнічно українського населення відносять себе до російської соціокультурної спільноти за основними критеріями, такими як мова та належність до культурної традиції. Чисельне переважання росіян у Криму зумовлює домінування в автономії російськомовного середовища, внаслідок чого переважна більшість (понад 85 %) представників українського етносу у Криму вважають рідною російську мову, розмовляють нею вдома – 98, 5 % (серед етнічних росіян – відповідно 99, 6 % і 98, 4 %) [17, с. 3].

Серед етнічних росіян майже 76 % відносять себе до російської культурної традиції, ще понад 17 % – до радянської. Серед етнічних

українців більшість (майже 53 %) відносять себе до представників російської культурної традиції (крім цього, ще близько 27% відносять себе до радянської культурної традиції, і лише 9,7% – до української). Останні дані – менше 10% – носіїв української культурної традиції змушують визнати проблему відсутності (або ж неефективності) стратегії державної політики щодо входження Криму до соціокультурного простору унітарної української держави.

Таким чином, дослідження Центру Разумкова показало, що формування спільнот, які здійснюють вплив на перебіг суспільно-політичних процесів в АР Крим, не завжди відбувається за етнічним принципом. Визначальну роль у формуванні цих колективних груп відіграють соціально-культурні орієнтації, що охоплюють насамперед уподобання в мовній, культурній сфері, громадянську та релігійну самоідентифікації. Результати дослідження засвідчили, що більшість українців Криму ідентифікують себе як представників єдиної з росіянами соціокультурної спільноти (так вважає майже 74% кримчан – етнічних українців), яка ґрунтується на домінуванні російськомовної культури. При цьому найчисельнішою групою є представники російського та українського етносів, які за своїми соціально-культурними орієнтаціями тяжіють до російської мовної та культурної ідентичності, т. зв. «російського світу» («русского мира»), основними світоглядно-ідеологічними характеристиками якого є орієнтація на російську мову та культуру, підтримка православ'я як духовної і об'єднавчої основи «російського світу» та єдність східнослов'янського світу під егідою Росії. Цій групі дослідники Центру Разумкова дали умовну назву «слов'янська спільнота» (майже 59% опитаних) [17, с. 4].

Другою соціокультурною групою є кримськотатарська спільнота (9,1% усіх опитаних), яка навіть в умовах тривалого перебування за межами своєї історичної батьківщини зберегла високий рівень національної самосвідомості і згуртованості, володіння рідною мовою, усвідомлення належності до кримськотатарської культурної традиції і традиційну релігію – іслам.

Поряд із цими двома «структуруючими» групами була також виділена група «інші» (понад 32% опитаних), в рамках якої виокремлюється ще одна невелика група – «українці Криму» (6,5% опитаних), до якої були включені ті етнічні українці, які не схильні ототожнювати себе з «єдиною російсько-українською спільнотою Криму» [17, с. 4].

Як вказують дослідники Центру Разумкова, особливості суспільно-політичного життя в АР Крим в різних його проявах (культурному, соціальному, політичному тощо) визначаються насамперед взаємодією цих двох соціокультурних груп (кримських татар і слов'янської спільноти). Зазначимо, що найбільш яскраво це проявляється у ставленні представників обох соціокультурних груп до тих чи інших подій минулого, що дає змогу простежити відмінності в історичній свідомості представників російської (слов'янської) та кримськотатарської соціокультурних спільнот.

Після розпаду СРСР в Україні представниками проросійських громадських та політичних організацій розпочалася робота комеморативного характеру з «повернення пам'яті» (що ґрунтувалася на концепті історичного триумфу) про Єкатерину як «збирача» південних земель імперії та засновницю таких міст як Одеса, Севастополь та Сімферополь. Внаслідок цього, у 2007 р. було відкрито пам'ятник засновникам міста з центральною фігурою російської імператриці в Одесі [5], а 2008 р. – у Севастополі [7]. В церемонії відкриття пам'ятників взяли участь представники

місцевих органів самоврядування, проросійських громадських об'єднань та політичних партій тощо. В 2007 р. у Сімферополі відбулося відкриття пам'ятного знаку на місці демонтованого радянською владою пам'ятника Єкатерині II, а також оголошено збір коштів на його відновлення, зокрема місцева влада заявила про намір звернутися з відповідним проханням до російського консула в Криму [6]. Проте, комеморативні практики, пов'язані з ідеологемою «Крим – споконвічно російський край», не обмежуються лише площиною скульптурної меморіалізації. Основні їх репрезентації відбиваються в щорічних квітневих святкуваннях (тріумфального змісту) проросійських сил чергової річниці «приєднання» Криму до Росії, які вже стали традиційними.

Зокрема, у Севастополі 18 квітня 2010 р. близько 300 представників проросійських організацій – партії «Російський блок з Севастополя і Криму», кримського блоку «Російська єдність», громадської організації «Російська община Севастополя» провели мітинг біля пам'ятника Єкатерині II з нагоди чергової річниці видання маніфесту російської імператриці про «приєднання» Криму до Росії від 8 (19) квітня 1783 р.

Перед проведенням мітингу вулицями Севастополя близько 40 машин здійснили автопробіг з російськими державними прапорами та символікою партії «Єдина Росія».

За повідомленням ЗМІ, деякі учасники мітингу були одягнені у куртки і кепки з символікою «Єдиної Росії». З цього приводу заступник голови Російської общини Севастополя А. Ходос пояснив: «Російська община Севастополя уклала договір про співпрацю з Московською міською організацією партії «Єдина Росія». В межах цього договору йде активна гуманітарна співпраця, тому на знак подяки члени нашої організації з гордістю носять у Севастополі атрибутику цієї партії».

Під час мітингу його учасники скандували «Севастополь – Крим – Росія!» і заявили про намір 9 травня на день Перемоги пройти під час Параду переможців під державними прапорами Російської Федерації окремими колонами, сформованими з представників політичних партій.

Повідомлялося, що увечері 19 квітня в місті дату Єкатерининського маніфесту відзначить інша група проросійських активістів – концертом на площі Нахімова [31].

Якщо для представників російської соціокультурної спільноти з властивою їй відповідною моделлю історичної свідомості такі комеморативні заходи є принаймні зрозумілими, то в середовищі кримськотатарської громади вони викликають неприховане і закономірне обурення, оскільки постать російської імператриці асоціюється в кримських татар із завоюванням та ліквідацією Російською імперією їх державного утворення – Кримського ханства (які оцінюються як трагедія і травма), що знайшло своє відображення в історичній пам'яті кримськотатарського народу.

Разом з тим, як вказують дослідники, провідним концептом історичної пам'яті кримськотатарського народу все ж є депортація 1944 р., яка оцінюється як найбільш значуща подія в історії кримських татар з точки зору її впливу на національну самосвідомість, оскільки травматичного досвіду зазнала кожна татарська родина і ця пам'ять є живою [1]. 18 травня щорічно (з 1993 р.) відзначається День депортації кримських татар у форматі жалобних комеморативних заходів.

Варто відзначити також діяльність кримськотатарської громади, спрямованої на відновлення прав кримських татар й визнання депортації 1944 р. геноцидом кримськотатарського народу.

10 грудня 2005 р. Курултай кримськотатарського народу прийняв постанову «Про визнання актом геноциду депортації кримськотатарського народу 18 травня 1944 року, десятиліть насильницького утримання кримських татар в місцях вигнання та пов'язаних з цими злочинами наслідків». Цією ж постановою було створено спеціальну комісію Курултаю з вивчення геноциду кримськотатарського народу та подання його наслідків, яка започаткувала роботу з системного збору та публікації свідчень очевидців депортації, пошуку та дослідження архівних джерел, аналізу міжнародного та національних законодавств на предмет правової кваліфікації та визнання геноцидом злочинів, вчинених проти людяності. Діяльність спеціальної комісії Курултаю регулярно висвітлюється у ЗМІ [20].

Також Меджлісом періодично робляться спроби «інтернаціоналізації» кримськотатарської проблеми, зокрема, намагання відновлення прав кримськотатарського народу за допомогою міжнародної громадськості та профільних міжнародних організацій.

Наприкінці листопада 2009 р. перший заступник голови Меджлісу Рефат Чубаров в ході зустрічі передав президенту Комітету регіонів Європейського Союзу Люку Ван ден Бранде проект резолюції Європейського парламенту «Про необхідність подолання руйнівних наслідків насильницької депортації кримськотатарського народу й десятиліть його примусового утримання в місцях вигнання, здійснених у роки комуністичного режиму СРСР». «Як ми вважаємо, – заявив Р. Чубаров, – проблема не стільки в повноваженнях і дискусіях на цю тему між Києвом і Сімферополем, скільки в тому, що ні Київ, ні Сімферополь не готові розглядати кримськотатарський народ як одного з суб'єктів цього переговорного процесу. Власне, на ці ж «граблі» можуть наступити й країни ЄС, якщо при реалізації своїх проектів у Криму не врахуватимуть сучасне положення кримськотатарського народу й необхідність відновлення його прав як цілісного народу» [18].

Проте, необхідно зазначити, що значну роль в помітній активізації кримськотатарського руху за повернення історичної свідомості та відновлення прав кримськотатарського народу упродовж 2005–2009 рр. відіграла історична політика (або ж політика пам'яті) президента Віктора Ющенка, чим, безумовно, скористався Меджліс кримськотатарського народу для просування та популяризації кримськотатарської проблеми в суспільно-політичному дискурсі: до масштабної промо-кампанії В. Ющенка, зокрема й на міжнародній арені, щодо кваліфікації Голодомору 1932–1933 років як геноциду українського народу додалися й аналогічні намагання Меджлісу щодо визнання депортації 1944 р. геноцидом кримськотатарського народу.

Зокрема, у вітанні делегатам та гостям 2-ї сесії V Курултаю кримськотатарського народу Президент України наголосив: «У вашій особі засвідчую глибоку повагу до кримськотатарської громади України. Високо ціную внесок, який вона робить у зміцнення нашої державності й демократії, збагачення загальнонаціональної культури України». При цьому Президент зазначив, що «український демократичний рух завжди боровся за відновлення прав кримських татар. Сьогодні Українська держава власними силами вирішує всі проблеми повернення депортованих та їхніх нащадків на історичну батьківщину. Ці зусилля продовжуватимуться й надалі». У розвиток цього Віктор Ющенко дав доручення Генеральній прокуратурі і Службі безпеки України розглянути питання про порушення

кримінальної справи за фактом насильного виселення з Криму кримських татар та інших етносів [34].

В контексті реалізації історичної політики можемо розглядати й ідею відновлення історичної топоніміки Кримського півострова. Це питання обговорювалося під час зустрічі лідера Меджлісу, народного депутата Мустафи Джемлієва з тодішнім постійним представником Президента України в АР Крим Леонідом Жуньком у травні 2009 р. На думку Меджлісу кримськотатарського народу, в Криму потрібно створити спеціальну комісію з відновлення історичної топоніміки півострова. До складу комісії повинні увійти члени Національної академії наук України, представники уряду і парламенту, а також члени Ради представників кримськотатарського народу при Президенті, вважають у Меджлісі. «Джемлієв рекомендував постійному представникові голови держави звернутися до Президента з пропозицією про створення в Криму спеціальної комісії», – зазначили у його прес-службі [19].

19 травня 2009 р. у Бахчисараї в Ханському палаці урочисто відкрився перший Всесвітній конгрес кримських татар. Форум, за даними організаторів, зібрав близько 750 учасників. «410 чоловік представляють громадські організації України і Криму, і понад 320 чоловік приїхали із зарубіжжя: з Америки, Канади, Німеччини, Туреччини, Румунії, Болгарії, Франції, Польщі, Естонії», – повідомив керівник відділу зовнішніх зв'язків Меджлісу кримськотатарського народу Алі Хамзін. Пленарні засідання конгресу проходили в Криму до 22 травня. «Цим конгресом ми хочемо дати імпульс до початку реанімації, до початку пробудження серед усіх масивів – хай це буде Туреччина, Болгарський регіон і так далі – які повинні збудити наших співвітчизників, які розмовляють сьогодні мовами тих народів, де вони проживають, щоб вони почали розуміти, що вони належать до кримськотатарської нації», – заявив секретар оргкомітету з підготовки і проведення Всесвітнього конгресу кримських татар [29].

22 травня 2009 р. у Сімферополі делегати Всесвітнього конгресу кримських татар, які представляли 162 громадських і суспільно-політичних організацій з 12 країн, заявили про створення Міжнародної громадської організації «Світовий конгрес кримських татар». Громадська організація «Світовий конгрес кримських татар», йдеться у декларації, це орган, який об'єднує та координує зусилля створених у різних країнах громадських організацій кримських татар; зазначалося, що місцезнаходження центральних органів Світового конгресу кримських татар – «Крим, Україна». Делегати конгресу визнали Курултай (національний з'їзд) кримськотатарського народу найвищим повноважним представницьким органом кримських татар для Світового конгресу, а також для громадських організацій, що увійшли до його складу.

Вказувалося, що Курултай, а також його органи та посадовці співробітничатимуть з усіма громадськими організаціями кримських татар, які увійшли до складу Світового конгресу кримських татар, на основі рівного й шанобливого ставлення до них, незалежно від їх чисельності, країни та регіону діяльності. Делегати конгресу заявили, що їхні дії «на благо кримськотатарського народу ґрунтуватимуться на принципах ненасильства, справедливості, демократії, суворого дотримання політичних, економічних, культурних, релігійних та інших законних прав усіх людей, незалежно від їх етнічної приналежності», а також «підтримали численні ініціативи» з висунення кандидатури голови Меджлісу кримськотатарського народу, народного депутата України Мустафи Джемлієва лауреатом Нобелівської премії миру [4].

Серед представників кримськотатарської спільноти актуальності набуває також ідея увічнення пам'яті жертв депортації 1944 р. (яка оцінюється кримськими татарами як акт геноциду) у вигляді Меморіалу на зразок єврейського Яд-Вашем. В травні 2009 р. на Всесвітньому конгресі кримських татар було актуалізовано необхідність створення Великого меморіалу жертв депортації [1]. 17 травня 2011 р. в с. Когей (Пусаківка) Білогірського району АР Крим було відкрито меморіальний комплекс жертвам депортації 18 травня 1944 р. [30].

Ще одним кроком на шляху реабілітації кримських татар та повернення історичної пам'яті народу-вигнанця стало прийняття Верховною Радою України проекту закону № 5515 «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», поданого народним депутатом, головою Меджлісу кримськотатарського народу М. Джемільєвим. Законопроект передбачає, крім низки гарантій соціально-економічного облаштування репатріантів, також повернення татарської історичної топоніміки Криму [25].

Таким чином, пам'ять про Крим, репрезентована в двох основних її концепціях – російській (неорадянсько-про/російській або ж «слов'янській» – триумфальній) та кримськотатарській (травматичній), продовжує відігравати роль перманентного чинника суспільно-політичного та соціокультурного розвитку Кримського півострова. У цьому зв'язку завдання української влади полягає у формуванні та реалізації щодо Криму позбавленої історичних міфів та упередженості виваженої політики толерантності та врахування інтересів усіх мешканців цього складного в усіх відношеннях регіону, адже надання з боку держави будь-яких політичних або соціокультурних переважень тій чи іншій спільноті апіорі призведе до непередбачуваних наслідків. Яскравим прикладом живучості та суспільної небезпечності історичної упередженості, «реваншизму» та міфів може бути розгляд Верховною Радою в першому читанні згаданого вище законопроекту М. Джемільєва, коли верх над здоровим глуздом і відновленням прав та історичної пам'яті кримськотатарського народу (представники якого є громадянами України) взяв радянський ідеологічний стереотип про «злodianня народу-зрадника».

Список використаних джерел:

1. Бекирова Г. Депортация крымскотатарского народа 1944 года и ее отражение в исторической памяти крымских татар / Гульнара Бекирова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kirimtatar.com/index.php?option=com_content&task=view&id=455&Itemid=381
2. Березков М. Н. План завоевания Крыма, составленный в царствование государя Алексея Михайловича ученым славянином Юрием Крижаничем. – СПб., 1891. – 90 с.
3. Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном Архиве Министерства иностранных дел // Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1880. – Т. XXVII. – С. I–LXII, 1–600.
4. В Криму створили громадську організацію «Світовий конгрес кримських татар». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/22may2009/kongres.html>
5. В Одессе торжественно открыт памятник Екатерине II. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/events/213901-v-odesse-torzhestvenno-otkryt-pamyatnik-ekaterine-ii>.

6. В Симферополе ищут деньги на памятник Екатерине II. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// korrespondent.net/ukraine/events/1209487-v-simferopole-ishchut-dengi-na-pamyatnik-ekaterine-ii](http://korrespondent.net/ukraine/events/1209487-v-simferopole-ishchut-dengi-na-pamyatnik-ekaterine-ii).

7. В центре Севастополя открыт памятник Екатерине II. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// korrespondent.net/ukraine/events/493537-v-centre-sevastopolya-otkryt-pamyatnik-ekaterine-ii](http://korrespondent.net/ukraine/events/493537-v-centre-sevastopolya-otkryt-pamyatnik-ekaterine-ii).

8. Григорович Н. Канцлер князь А. А. Безбородко в связи с событиями его времени: т. I. 1747–1787 гг. // Сборник императорского русского исторического общества. – 1879. – Т. 26. – С. I–XVIII, I–IV, 1–649.

9. Державний архів АР Крим (ДААРК). – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 2355. Прошение депутатов, выбранных крымскими помещиками (русскими) в комиссию по разбору споров о землях и по определению повинностей с ходатайством о защите их особых прав на землю в Крыму. Б/д. – 6 арк.

10. ДААРК. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 2460. Рассуждение одного Российского патриота о бывших с Татарами делах и войнах, и способах к прекращению оных навсегда. – 15 арк.

11. ДААРК. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 584. Письмо В. С. Попову от неизвестного лица из Симферополя о влиянии татарских мулл в Крыму на местное население в смысле невыгодном для русской политики в Крыму. 18.I.1788. – 2 арк.

12. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 106. Дело об изгнании всех татар из Таврической области, которые подали прошение Екатерине II об отпуске их за границу. 7.VI.1787–19.VII.1787. – 13 арк.

13. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 4. – Спр. 8. Расходная ведомость на выведенных из Крыма в Азовскую губернию жителей разных народностей. 1779–1780. – Арк. 1.

14. Дедлов В. Вокруг России. Польша. – Бессарабия. – Крым. – Урал. – Финляндия. – Нижний. Портреты и пейзажи. – СПб. : Издание М. М. Ледерле и К., 1895. – 587 с.

15. Журнал высочайшего путешествия Ея Величества государыни императрицы Екатерины II, самодержицы всероссийской в Полуденные страны России в 1787 году. – М. : Университетская типография, у Н. Новикова, 1787. – 137 с.

16. Записки Хршонщевского (1770–1820) / Пер. с пол. рукописи; с предисл. и прим. И. И. Ролле // Русский Архив. – 1874. – Тетрадь IV-я. – Столб. 898–951.

17. Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації // Національна безпека та оборона. – 2009. – № 5 (109). – С. 2–72.

18. Меджліс закликає ЄС сприяти відновленню прав кримських татар. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/01dec2009/medwliissq.html>.

19. Меджліс пропонує відновити історичну топоніміку Криму. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/01may2009/toponimika.html>.

20. Общенародная акция сбора свидетельств геноцида крымскотатарского народа УНУТМА. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kirimtatar.com/index.php?option=com_content&task=view&id=443&Itemid=403.

21. Письма Екатерины Второй к барону Гримму // Русский Архив. – 1878. – № 10. – С. 129–242.

22. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XXI. С 1781 по 1783. – 1085 с.; Т. XXII. С 1784 по 1788. – 1168 с.

23. Постановление ГОКО [Государственного комитета обороны СССР] № 5859 сс от 1 мая 1944 года «О крымских татарах». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.archives.gov.ua/Sections/Crimea_60/photos_03.php?1.

24. Приятное свидание в земном Элизии (Потемкин и Екатерина II в Крыму) // Легенды и предания Крыма / Ред.-сост. А. Е. Тархов. – Симферополь : ИД “Квадранал”, 2003. – С. 298–387.

25. Рада відновлює права депортованих кримських татар. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.dt.ua/POLITICS/rada_vadnovlyuye_prava_deportovanyh_krymskyh_tatar-104154.html.

26. [Сегюр Л. Ф.] Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II, 1785–1789 / Пер. с фр. Г. Н. Геннади. – СПб., 1865. – 386, III с.

27. Сень Д. Воображение региона как колонизация: Кубань-Черноморья-Кубань (практики Российской империи в Крыму и на Кавказе в конце XVIII – середине XIX вв.) / Д. Сень // Историо-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – Ч. 10. – К., 2007. – С. 317–336.

28. Сергеев А. Доклад императрице Екатерине II по вступлении ее на престол, изображающий систему крымских татар, их опасность для России и претензию на них. О Малой Татарии // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1916. – № 53. – С. 190–193.

29. У Бахчисарі розпочався Всесвітній конгрес кримських татар. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/19may2009/kongres.html#1>.

30. У Криму відкрили меморіал татарам – жертвам депортації. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/ukr/short/2011/05/17/38841/>.

31. У Севастополі річницю приєднання Криму до Росії відзначили мітингом біля пам'ятника Катерині II. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vidgolos.com/21088-u-sevastopoli-richnicyu-priyednannya-krimu-do.html/>.

32. [Храповицкий А.В.] Памятные записки А. В. Храповицкого, статс-секретаря императрицы Екатерины Второй / Изд. полное, с прим. Г. Н. Геннади. – М. : Университетская типография, 1862. – 294 с.

33. Цит. за: Кінг Чарльз. Археологія місця / Чарльз Кінг. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/280-charlz-kinh-arkheolohiia-mistsia>.

34. Ющенко доручив ГПУ і СБУ розглянути порушення справи про виселення кримських татар. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/05dec2009/repatrianti.html>.

Короленко Б. А. Крым как место памяти.

Проанализированы модели памяти о Крыме и их влияние на социокультурное и общественно-политическое положение в АР Крым.

Ключевые слова: «историческая обида», Российская империя, Крымское ханство, историческая память, политика памяти, крымские татары, триумф, трагедия, травма.

Korolenko B. Crimea as a place of memory.

Memory models of Crimea and they influence in the sociocultural and sociopolitical situation in AR Crimea is analyzed.

Keywords: «historical offence», Russian empire, Crimean khanate, historical memory, politics of memory, Crimean Tatars, triumph, tragedy, trauma.